

Kálmán C. György

Összehasonlító irodalomtudomány az internet korában

Nem célom a következőkben valami programot adni, sem azt nem ambicionálom, hogy újradefiniáljam az összehasonlító irodalomtudományt. Meghatározásból bőven elég van, programból is. Mindössze arra szeretnék rámutatni – vagy még szerényebben: azon elgondolkodni –, hogy az internet széles körű elterjedése nem változtatott-e a tudományterületen, s ha igen, hogyan.

Előrebocsátom továbbá, hogy előadásomnak nincs harcos éle – nem szeretném azt sugallni, hogy a hagyományos, fizikai valójukban (könyvek, képek, hangzó anyagok formájában) élénk kerülő szövegek vizsgálatának ideje lejárt volna, s hogy feltétlenül az új jelenségek felé kell fordulunk. Mindössze azt állítom, hogy minél szisztematikusabban számot kellene adnunk a „virtuálisan” (vagyis a világháló közvetítésével) megjelenő művészetről és kutatásáról, és elgondolkodni azon, hogy az összehasonlító irodalomtudomány jelenlegi irányain és korábbi gyakorlatán milyen nyomot hagynak ezek a jelenségek.

„Tudományterületen” itt egyszerre kell a vizsgált területet és a vizsgálódást magát értenünk. Két dologról fogok tehát beszélni, s mindkettőt további al-részekre osztom majd. Először tehát nézzük a tárgyat, a vizsgált területet.

1. Szövegek, műfajok

Az összehasonlító irodalomtudomány mindig több szöveggel foglalkozik, amelyek egymástól eltérő időből vagy kultúrából érkeznek – persze, szélsőséges esetben egyazon szöveg időbeli változatairól, módosulásairól vagy befogadásának alakulásairól is szólhat, de ez csaknem ugyanaz, mint ha több szövegről szólnánk. A szövegek nem feltétlenül ugyanazon médiumban valósulnak meg – a szóbeli vagy írásbeli és a zenei vagy vizuális szövegek egymás mellé rendelése, összevetése vagy kontrasztja nemcsak megszokott, hanem egyenesen központi témája a diszciplínának. Nos tehát – van-e valami

fontos változás ebben a tárgyban azóta, hogy – vagy húsz éve – az internet (és még előtte, általában a számítógép) széles körben elterjedt?¹

Azt hiszem, erre a kérdésre csak óvatos nemmel válaszolhatunk. Ha számítógépre kerül a szöveg (és itt verbális, de vizuális vagy zenei szövegre is gondolhatunk) elvileg van lehetőség arra, hogy többfelé ágazzon, hogy más szöveg beleépüljön, hogy kinyíljon más számítógépes tartalmakra, és így tovább – magyarul és röviden, a *hipertext* megannyi változata léphetne működésbe.² És persze olykor működik is. Mégis azt kell látnunk, hogy azok a várakozások, amelyek a szövegalkotás egészen új módjainak burjánzását vetítették előre, egyelőre illúziónak bizonyultak. Biztosan vannak remek irodalmi, zenei, vizuális szövegek, amelyek kiaknázzák a hipertext lehetőségeit, de egyelőre nem váltak elterjedté, híressé vagy pláne nem kanonikussá – így aztán e tekintetben (ismétlem: egyelőre) nem sok feladatot jelentenek ezek a művek az összehasonlító irodalomtudomány számára.

Valami mégis változott. Létrejött legalább egy új műfaj, a blog. Eredetileg afféle naplójegyzet vagy rövidpróza volt, esetleg az értekező próza egy alfaja, de mára már a szó rengeteg változatot jelöl. Mindenesetre azok a szövegek, amelyeknek sorozata országos (sőt egyes bloggerek esetében világ-)hírességre tettek szert, igenis alkalmasak, méltóak és érdeemesek arra, hogy az irodalomtudomány számot vessen velük. Meg lehet vizsgálni nyelvi megalkotottságukat – s ennek összefüggését az internet közegével –, a naplóírói vagy értekező hagyományhoz fűződő viszonyukat, kapcsolódásukat más szövegekhez (vagy más szövegtípusokhoz), hatásukat és befogadásukat, és így tovább.³ Ritka az az eset, hogy a szemünk előtt alakul ki egy új forma, még ha igen változatos és homályos körvonalú is. Ráadásul várható, hogy ez a forma hatni fog a teljesen hagyományos megjelenési formájú szövegekre is – ahogyan

¹ Az “internetes irodalomkutatás” bibliográfiáját kínálja például ez az oldal: <http://theliterarylink.com/sources.html> - ahol persze egyszerűen a világhálón elérhető irodalmi (és irodalomtudományi) források is fel vannak sorolva. Hasznos lehet a *Voice of the Shuttle* című hálózati periodika is (<http://vos.ucsb.edu/index.asp>)

² A hipertextnek óriási irodalma van; magyarul érdemes a *Helikon* 50(2004). 3. számát (“A hipertext”) frgatni, benne az összeállító Kappanyos András tanulmányát és a bibliográfiát. Azóta persze a szakirodalom tovább duzzadt.

³ A hatalmas szakirodalomból csak kettő: Axel Bruns, Joanne Jacobs, eds. *Uses of Blogs*, Peter Lang, New York, 2006; Scott Rosenberg: *Say Everything: how blogging Began, what it's becoming, and why it matters*, New York, Crown Publishers, 2009.

az úgynevezett „információs társadalom” más, nem-irodalmi közlésformái, „beszédműfajai”, az SMS vagy az elektronikus levelezés nyomot hagyott az irodalmon, anyagként vagy utalásként megjelent benne.⁴

Könnyen lehet, hogy más műfajok is alakulóban vannak. Gondolhatunk az illusztrációk egyre nagyobb elterjedésére – vagyis arra, amikor az irodalmi szöveg kép mellett (ritkábban: zene mellett) jelenik meg, egymáshoz rendelődik két, más és más médiumú szöveg. A számítógép könnyebb, gyorsabb, kézenfekvőbb és jó minőségű lehetőséget biztosít az efféle párosításra, és igen sokan élnek is ezzel. A kép vagy a zene származhat máshonnan (leggyakrabban nem az irodalmi szöveg szerzőjének a munkája), de része lesz az olvasó számára megjelenő szövegegyüttesnek; kérdés lehet az is, hogy a korábban – például könyvből – csak puszta szöveggént megismert irodalmi mű hogyan értelmeződik át a mellérendelt kép vagy zene révén.

A gnóma vagy az aforizma hagyományába illeszkedő kisformák is ismét előkerültek, egészen új formában. Teljesen megértem azok berzenkedését, akik nem szívesen engednék be az irodalomtudomány vizsgálati területére a Twitter-üzeneteket vagy a Facebook-posztokat – mégis, tudomásul kell vennünk, hogy az írásos kommunikációnak ez a formája nem egyszerűen és egyértelműen a mindennapi érintkezés része, hanem legalábbis kapcsolatai vannak az irodalmi kommunikációval. Nem állítom tehát, hogy irodalmi szövegekként kellene számításba vennünk mindazon szövegeket, amelyeket – bármilyen célzattal – megosztanak ezeken a közösségi oldalakon. De legalább azokon a szövegeken érdemes elgondolkodnunk, amelyeket ismert, bevett, elfogadott, itt-ott kanonizált szerzők tartanak fontosnak nyilvánosságra hozni.⁵ Nemcsak politikusok, hanem kiváló írók is használják a közösségi oldalakat arra, hogy gyors, alkalmi reflexióikat megfogalmazzák és esetleg vitára is bocsássák. Gyakran figyelemre méltóak ezek a szövegek; ha másként nem, mint paratextusok – amelyek körbeveszik, kommentálják vagy kiegészítik az irodalmi szövegeket –, vagy irodalomtörténeti adalékok. Viszont azt sem szabadna

⁴ Vö. pl. Varró Dániel: *Szívdeesszert*. Bp., Magvető, 2007; Daniel Glattauer: *Gyógyír északi szélre*. Fordította: Kajtár Mária. Budapest, Park Kiadó, 2010. Daniel Glattauer: *A hetedik hullám*. Fordította: Kajtár Mária. Budapest, Park Kiadó, 2012.

⁵ Erről újabban pl. Németh Zoltán írt: <http://nemethzoltan.wordpress.com/2013/11/26/2013-november-26-a-facebook-kolteszet-es-az-elo-mualkotas/>

kizárni, hogy az ilyesfajta rövid írások előbb-utóbb bekerülnek az irodalomrendszer szövegforgalmazásába. Akár azért, mert megváltozik a funkciója (s így a presztízse) a közösségi internet-használatnak, akár azért, mert ezek a szövegek maguk a kanonikus formák (verseskötet, prózakötet, rangos irodalmi lap, felolvasóest stb.) közegében bukkannak fel újra.⁶

Mindezek a megfontolások – hogy tudniillik a komolyan egyelőre nem vett, forgácsnak, mellékterméknek, alkalmi és efemer alkotásnak tetsző szövegek érdeemesek a figyelemre – természetesen a korábban emlegetett blogra és több médiumot párosító internetes művekre is vonatkoznak. Az pedig, hogy hogyan is lehetnének tárgyai ezek az összehasonlító irodalomtudományi vizsgálódásnak, nem okozhat túl nagy fejtörést: nemcsak arról van szó, hogy az újonnan létrejövő műfaj-féleségeket kell elhelyezni valahogyan a már létrejött, megszilárdult, ismert szövegek összefüggésében – hanem arról is, hogy az internet közegében számos nyelv, kultúra, hagyomány és médium találkozik. Márpedig mi volna az összehasonlító irodalomtudomány, ha nem éppen ezeknek a találkozásoknak a kutatása?

2. Közeg

És innen léphetünk tovább, egy kicsit távolabb a mesterségesen elvonatkoztatott „puszta” szövegektől, azokhoz a formákhoz, amelyek talán nem így, az egyes szövegek szintjén nyakoncsíphető módon jelentenek újdonságot. Nézzük a közeget magát: azt a közvetlen kontextust, amelyben az új típusú szövegek benne vannak. Nehéz megszabadulni attól a benyomástól, hogy olyasvalamivel foglalkozunk ilyenkor, mint a sajtó; akkor is, ha nem egyes fórumokat, orgánumokat vizsgálunk. Sokkal fontosabbá és érdekesebbé válnak ugyanis az időbeli viszonyok, mint azt az irodalomtörténet hagyományos szemléletében érzékelni szoktuk.

Hadd tegyem ezt egy kicsit világosabbá. Az internet közegében nagy jelentőségre tesz szert a válasz vagy reakció gyorsasága, a közlemények tempója, a szövegek megjelenésének időbeli távolsága – kicsit úgy, ahogyan a

⁶ Erről több helyen is írtam, a legteljesebben itt: Internet and Literature: Some Recent Hungarian Examples. *Hungarian Studies* 24(2010), 2., 293-306.

hagyományos nyomtatott sajtóban is fontosabbnak tetszik ez, mint a könyvek, zeneművek, festmények világában. A sajtó a terepe a gyors reakciónak, az azonnali válasznak, és annak is, hogy egy rendszeres szerző gyakran vagy ritkán publikál. Még sokkal látványosabb ez akkor, ha az internetet figyeljük: szövegfolyamok bomlanak ki vagy akadnak el a szemünk előtt, viták vagy diszkussziók, egymás szövegeire adott válaszok sűrűsödnek vagy enyésznek el. Egyszerűen – az időbeliség más, új funkcióhoz jut itt, mint a szövegek hagyományos megjelenési formáiban – persze, egyelőre ott tartunk, hogy a szövegek előbb-utóbb mégiscsak a megszokott helyen végzik: a könyv, film, festmény, koncertterem környezetében.

Az internet előbb-utóbb egyre nagyobb helyet foglal el az irodalmi életben – vagyis, kicsit általánosabban fogalmazva, a művészetek rendszere kezd úgy átalakulni, hogy a reflexió részben áttevődik erre a területre (ha a produkciónak csak kis része is): manapság, ha arról beszélünk, hogy egy mű értelmezése vitákat kavart, abba feltétlenül beleértjük az internet platformját is. Egy mű értelmezése egyre gyakrabban nemcsak a konvencionális területeken – újság, tévé, rádió, nyilvános megbeszélések stb. – alakul ki, vitatódik meg, hanem éppen a világhálón. Hogy miért érdekes ez a számunkra? Mert minden irodalomtörténetnek – és az összehasonlító irodalomtörténetnek is – számot kell adnia egy nemzeti kultúra (vagy esetünkben több nemzeti kultúra egymással összevetett) rendszeréről. Ez nagyon fontos tárgya a vizsgálódásnak – nemcsak a szövegek maguk, hanem értelmező környezetük is – , és ha ez a rendszer megváltozik, márpedig úgy fest, hogy erősen változóban van, akkor erről is be kell számolni.

Ami az összehasonlítást illeti, elég nyilvánvaló különbségek lesznek, amelyekre érdemes lesz odafigyelni. Egyfelől persze azon kultúrák között, ahol az úgynevezett „internet-penetráció” még kezdetleges és ahol már virágzik. Másfelől ahol az internet szabad (egész Európában, Amerikában) és ahol korlátozott (egyes afrikai és ázsiai országokban). Harmadrészt – és persze ezek a finom különbségek az igazán érdekesek – könnyen lehet, hogy bizonyos kultúrákban pezseg az internetes vita, egymást érik az alapos bírálatok és a magas színvonalú értelmezési konfliktusok, szövegek és művek kerülnek elő és emelkednek föl – míg másutt valami okból (és vizsgálándó, hogy miért) lassabb,

véletlenszerűbb, visszafogottabb ez az aktivitás. Magam nem vizsgáltam ezeket a különbségeket, de olykor észreveszem, hogy kiváló érvrendszerrel és felkészülten vitáznak más kultúrákban – nálunk bátortalanabb és kialakulatlanabb ez a forma. Talán azért, mert a résztvevők attól tartanak: a hatás nagyon múlandó, pillanatnyi, átmeneti, és jobban bíznak a nyomtatott sajtó közegében. Az is kétségtelen, hogy ebben a környezetben – s ha akarjuk, nevezhetjük ezt demokratizmusnak – bárki megszólalhat, a laikus szembeszállhat a profival, a hozzá nem értő szétzilálhatja a diskurzust, erősen veszélyeztetve a gondolatmenet világos kifejtését.

3. Befogadás

Lépjük még egyet hátrébb – immár elhagyva a szövegek szintje után a közvetlen kontextust is, lássuk a befogadást. Mennyiben módosul a szövegek elsajátítása a hálózat elterjedése után? Először is látnunk kell, hogy jóval nagyobb az esélye a potenciális befogadónak arra, hogy irodalmi (zenei, vizuális) szövegbe ütközik, mint az internet nélküli világban – nemcsak a közösségi portálok hemzsegnének a (persze, igencsak változó színvonalú) művektől, de a hírportálok is néhány lépésben elvezetnek olyan művekhez, amelyek kétségkívül a kulturális termelés produktumai. Mondom, színvonalról most ne beszéljünk – de ha valakinek egyetlen könyve sincs otthon, soha nem menne múzeumba, és zenét rádión sem hallgat – az internet akkor is bőven szembesíteni fogja mindenféle szövegekkel, amelyek egy része akár értékes, esztétikailag figyelemre méltó is lehet. Másodszor: mint mondtam, ezek a szövegek – „web-kettő” korában – igen gyakran több médiumot mozgósítanak: képe és verbális szöveg, kép és zene, zene és verbális szöveg nagyon gyakran egyszerre jelenik meg, s így azonnal egyfajta összehasonlító olvasásra sarkallja a befogadót. Harmadszor: az azonnali reakció eddigi formái helyett (amelyek nagyjából kimerültek a koncerttermi vagy színházi tapsban) itt olykor (de minden eddiginél mégis gyakrabban) lehetőség van a kommentárra, az elismerés vagy ellenvetés megfogalmazására, a kérdésre, a (közös) értékelésre. Vagy ha ezekkel a lehetőségekkel maga a befogadó nem él is, figyelheti mások reakcióit, és így alakíthatja ki saját értelmezését.

Okozhat riadalmat vagy tanácstalanságot a világháló végtelensége, hierarchizátlansága és nyitottsága. Ugyan, hogyan beszéljünk kanonikus művekről ebben a közegben? Mi a jele (bizonyítéka, garanciája) egy szöveg kiemelkedő voltának, elfogadottságának ebben a közegben? És hogyan állunk az értelmezések konfliktusaival – a kitüntetett vagy elhanyagolható befogadói reakciókkal? Amikor átláthatatlanul burjánzanak az értékelések és interpretációk, amikor a professzionalizmus már-már értelmét veszti, amikor kiismerhetetlen egy-egy szöveg sorsa, útja, feltűnése a világhálóban, akkor érdemes-e egyáltalán akár hagyatkozni erre a médiumra, akár komolyan vizsgálat alá venni?

Csak ideiglenes és bizonytalan válaszaim vannak ezekre a problémákra. Egyrészt: mozgásban, változóban, forrongásban van az internet világa, és ha nem is várható, hogy ez a gyors mozgás le fog állni – talán ez a lényegéhez tartozik –, azért azt megfigyelhetjük, hogy igenis kialakulnak „mérvadó”, „tekintélyes”, figyelemre méltó fórumok – míg másokról bebizonyosodik, hogy efemer, átmeneti vagy súlytalan jelenségek. Ugyanúgy, ahogyan „IRL” – vagyis: a való életben. Másrészt ez a folytonos változás is méltó a figyelemre: ahogyan komoly kritikai ambícióval induló háló-helyek a beözönlő (nem is mindig jóindulatú) laikus értelmezések nyomán „amortizálódnak”, lezültenek, mások kialakulnak. Kérdés, hogy a professzionális értelmezés átalakul-e, vagy lesz-e rá valamilye hatással a tömeges laikus interpretációk nyomása – s számtalan, még nem is látható probléma válhat érdekessé.

4. Kutatás

Röviden, befejezésül, még egy szempontról kell beszélnem. Eddig a vizsgált terület változásairól szóltam, de így is nagyon sok minden kimaradt – például az alkotás, a létrehozás szempontját teljesen kihagytam. Arról sem beszéltem, hogy hogyan is fest a kanonizálás folyamata – a népszerűség fogalma hogyan alakul át, mit jelent a presztízs, az elfogadottság, a szubkulturális dicsőség, és így tovább. De most akkor a vizsgálatot magát nézzük még meg egy pillanatra. Mi változott a kutatást tekintve? Az irodalom és más művészetek (elsősorban a vizuális művészetek és a zene) kapcsolatának elemzésén mit változtat az internet közege? Vannak-e esélyei annak, hogy az összehasonlító

irodalomtudomány szélesebb körben terjedjen? Milyen módon? Változik-e az eredmények nemzetközivé-válása? Jelent-e valóságos kultúra-közi közeledést az új technológia, vagy csak bizonyos szűk csoportok (vagy csak az érdeklődő kutatók) számára?

Egy órán megkérdeztem a hallgatókat, hogy szerintük mennyiben változtak meg az olvasási szokások az internet elterjedése óta. Valaki azt mondta, hogy szerintem semennyire, egyedül a keresés lett egyszerűbb. Ez persze nyilvánvaló butaság és leegyszerűsítés – de ha egy pillanatra feltételezzük, hogy csak egy nagyon sarkított, provokatív álláspont, akkor mégis sok igazság van benne. A keresés lehetősége valóban tökéletesen átrendezi azt a hozzáállást, ami eddig a professzionális szövegolvasást jellemezte. Minél több szöveg kerül fel a világhálóra, annál elképesztőbb könnyedséggel találunk meg szövegrészleteket, képeket, zenéket, annál egyszerűbben tudunk szövegeket egymáshoz rendelni vagy egyáltalán: előbányászni. Vagy éppen... annál nehezebben. Tegnap este a „Dante” keresésre a Google 26 millió 300 ezer találatot adott – ebből kiindulva soha, senki még egy igénytelen cikket sem fog írni a mesterről. Egyre inkább kell tudnunk, hogy mit és miért keresünk, ha nem akarjuk adatok és szövegek áttekinthetetlen halmazát kapni a nyakunkba – ennyiben a dolgunk egyre nehezebb.

A keresés voltaképpen minden összehasonlító irodalomtudományi kutatás alapja: hacsak nincs olyan szerencsénk, hogy a szövegek a polcunkon vannak, vagy fejből tudjuk őket –ritka eset. Valahogyan rá kell bukkanni az összefüggésekre vagy ellentétekre: ebben valóban segít a keresés, ha tudjuk, mit keresünk. Valaki tegnap a szünetben azt mondta, hogy van olyan elképzelés, miszerint az Új Historizmus kialakulásában része volt annak, hogy a mikrofilmeken egyazon korszakból származó szövegek kerülnek egymás mellé, amelyeknek amúgy nem sok közük van egymáshoz. Ezek a véletlenek pedig érdekes összefüggéseket generálhatnak. Lehet, hogy a világháló kora az ilyen jótékony ötletek előcsalogatásában segít – vagy éppen (minél pontosabb és kifinomultabb a rendszer): nem segít.

Ami a kutatásban való együttműködést illeti, az internet nyilvánvalóan hatalmas változást hoz a közös munkában, a tudományos kommunikációban a hálózatok kialakulásában. És ami legalább ilyen fontos: lehetőséget ad arra, hogy

beleszagoljunk a levegőbe: hogy rájöjjünk, mi az, ami éppen most tudományosan érdekes, ami izgatja akár a profi, akár a laikus közvéleményt, akár a tárgyat, akár a módszert tekintve. A tudomány eredményeinek terjesztésében is nehéz volna túlbecsülni az internet szerepét – és immár arra is van esély, hogy sokkal könnyebben elérjük a laikus, de érdeklődő közönséget, hogy valódi tudományos ismeretterjesztés folyjon.

Az elmúlt húsz évben az internet behatolt valamennyiünk életébe – de egyelőre nem sok nyoma látszik annak, hogy erről általában az irodalomtudomány és különösen az összehasonlító irodalomtudomány tudomást venne. Most csak néhány kérdést soroltam fel, és még azt sem tudom, ezek mind relevánsak-e az összehasonlító irodalomtudomány alakulása szempontjából. De némelyikük talán érdemes arra, hogy elgondolkodjunk rajta.